

LCC Plus Projecten
2012-2014

Inventarisatie psychosociale positie van lesbische en biseksuele vrouwen in christelijke gemeenschappen

Versie 23 november 2012

Binnen het LCC Plus project “Een Vrouw Apart” wordt in het bijzonder aandacht besteed aan het verbeteren van de psychosociale positie van christelijke lesbische en biseksuele vrouwen. Aanleiding voor het project is een onderzoek van Stichting Ondersteboven (2009) waaruit gebleken is dat de psychosociale gezondheid van lesbische vrouwen slechter is dan die van heterovrouwen. Het vermoeden rijst dat problemen van psychosociale aard zich ook, zo niet nog meer, voordoen binnen christelijke gemeenschappen. Vrouwen krijgen, zeker in de meer conservatieve gemeenschappen, immers te maken met een dubbele emancipatie. Als lesbienne krijgen zij te maken met Bijbels gefundeerde afwijzingen van homoseksualiteit; als vrouw krijgen zij te maken met eveneens Bijbels gefundeerde opvattingen over genderrollen, waarbij leidinggevende posities in de kerk vooral door mannen worden bekleed terwijl van vrouwen verwacht wordt dat zij via het huwelijk, moederschap en het huishouden een zorgende rol in de privésfeer op zich nemen. Hoewel er organisaties zijn die zich specifiek op gelovige lesbische en biseksuele vrouwen richten (Netwerk Mirre en HolyFemales.nl), is gebleken dat structurele aandacht voor de positie van deze vrouwen nog ontbreekt en dat lesbische en biseksuele vrouwen bovendien ondervertegenwoordigd zijn in algemeen christelijke homo-organisaties. Deze inventarisering is een eerste aanzet om meer inzicht te krijgen in de situatie van gelovige lesbische en biseksuele vrouwen. De inventarisatie is gebaseerd op onderzoek naar acceptatie en gezondheid van homoseksuele mannen en vrouwen, waarbij vaak wel onderscheid wordt gemaakt naar gender, en onderzoek naar de invloed van religie, waarbij een dergelijk onderscheid vaak ontbreekt. Onderzoek waarin zowel religieuze achtergrond als gender wordt meegenomen, is helaas maar zelden voorhanden. De conclusies zijn daarom in sommige gevallen afgeleid en niet direct uit de onderzoeken zelf te trekken. Hieronder wordt in de eerste plaats een algemeen beeld geschetst van homoacceptatie in Nederland, waarbij aandacht wordt besteed aan de verschillen die er zijn tussen homomannen en lesbische vrouwen. Vervolgens wordt het verband tussen acceptatie en religie in kaart gebracht. Daarna wordt in meer detail de situatie van lesbische en biseksuele vrouwen in de kerk kaart gebracht. Ten slotte volgt een aantal aandachtspunten voor de verdere invulling van het project “Een Vrouw Apart”.

1. Acceptatie in Nederland: verschillen tussen lesbische vrouwen en homoseksuele mannen

De acceptatie van homoseksualiteit in Nederland is het hoogste van alle Europese landen. Steeds weer steekt Nederland, soms zelfs met kop en schouders, uit boven andere landen wanneer het gaat om bijvoorbeeld steun voor het homohuwelijk of adoptie door lesbische en homostellen. De acceptatie neemt bovendien nog steeds toe: werd er in 2006 nog onder 15 % van de Nederlanders homonegativiteit gemeten, in 2011 was dat gedaald naar 10 %.

Op het eerste gezicht lijken lesbische vrouwen het bovendien “makkelijker” te hebben dan homoseksuele mannen. Bij veel Nederlanders speelt het onderbuikgevoel eerder op wanneer men twee mannen ziet zoenen, dan wanneer twee vrouwen elkaar zoenen. De beeldvorming over homoseksualiteit wordt medebepaald door de jaarlijkse botenparade, waar voornamelijk beelden van mannen er uit springen. Uit onderzoek onder jongeren bleek bovendien dat zij bij ‘homoseksualiteit’ vooral denken aan homoseksuele mannen, en veel minder aan lesbische vrouwen. Ze kennen wel bekende Nederlandse homomannen, maar geen bekende Nederlandse lesbische vrouwen. Lesbische en biseksuele vrouwen lijken zodoende enigszins in de luwte te verkeren van een beeldvorming die vooral bepaald wordt door mannelijke homoseksualiteit. Dit kan echter ook een keerzijde hebben. Want hoewel de luwte minder negatieve aandacht oplevert, kan het risico zijn dat

deze vrouwen onopgemerkt blijven. Hiermee blijven ook hun situatie, behoeftes en mogelijkheden buiten beeld.

Uit meerdere onderzoeken is gebleken dat er een verband is tussen homoseksualiteit en de fysieke en geestelijke gezondheid van mensen. Lesbische vrouwen roken en drinken bijvoorbeeld meer dan heterovrouwen, hebben vaker obesitas en gebruiken vaker drugs. Ook rapporteren zij vaker psychische klachten zoals angst en depressie. Verontrustend zijn recente cijfers over zelfmoordgedachten- en pogingen onder homojongeren. Het blijkt dat de helft van deze jongeren wel eens heeft overwogen om uit het leven te stappen. Dit is aanzienlijk hoger dan onder heterojongeren in Nederland: 11 % van hen heeft wel eens zelfmoord overwogen. Van de homojongens deed 9 % daadwerkelijk een poging, onder lesbische meisjes was dat 16%. Ter vergelijking: in een studie onder heteroseksuelen van 18 – 25 jaar deed (mannen en vrouwen werden hier samen genomen) 3% een zelfmoordpoging. Ook biseksualiteit heeft invloed op de psychische gesteldheid: biseksuelen doen vaker dan hetero's en homoseksuelen een zelfmoordpoging, komen minder vaak uit de kast en zoeken minder snel hulp.

Psychische gezondheidsklachten hangen samen met angst voor negatieve reacties uit de omgeving. Recent onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau spreekt in verband met deze negatieve reacties over 'homonegativiteit', waar het vroeger om 'homofobie' ging. De reden voor deze terminologiewissel is dat veel mensen zich niet herkennen in de term 'fobie': een ziekelijke mijdingsangst van datgene waar men bang voor is. Intolerantie van homoseksualiteit gebeurt (evenals bijvoorbeeld discriminatie op basis van etnische achtergrond) tegenwoordig vaak subtieler. Een voorbeeld van homonegativiteit is dat men "niets tegen homo's heeft", maar toch vindt dat zij "niet zoveel belastingcenten moeten opeisen voor emancipatie". Hoewel homonegativiteit minder agressief is dan homofobie kan het toch kwalijke gevolgen hebben. Doordat het subtieler is, is het moeilijker op te sporen en aan te pakken. Homo's en lesbiennes zelf vinden het vaak moeilijk om de bedoelingen van de ander te peilen, wat tot onzekerheid leidt. De reactie op homonegativiteit worden wel omschreven met de termen 'fight' en 'flight'. In het eerste geval kiest men er voor de negatieve reactie te bestrijden, in het tweede geval loopt men er voor weg. Naarmate homonegativiteit subtieler wordt, lijken homo's en lesbiennes meer te kiezen voor de laatste optie. De gevolgen van homonegativiteit, zoals de hierboven omschreven psychische klachten, kan worden samengevat met de term "minderheidsstress". Dit betekent dat men, doordat men tot een bepaalde minderheidsgroep behoort, onder meer psychische druk staat dan de meerderheid, bijvoorbeeld door stigmatisering of discriminering. Minderheidsstress kan veroorzaakt worden door daadwerkelijke negatieve ervaringen, de verwachting/ angst voor deze ervaringen, door de stress van het in de kast zitten en ontdekking van de seksuele identiteit en door geïnternaliseerde homonegativiteit.

2. Homonegativiteit en religie

Binnen het onderzoek waaruit bleek dat 10% van de Nederlanders een homonegatieve houding heeft is nader bekeken welke achtergrondkenmerken deze 10% heeft. Het hebben van een religieuze achtergrond springt er dan uit als één van de meest bepalende factoren voor homonegativiteit (andere factoren zijn gender, leeftijd en opleiding: mannen, laagopgeleiden en ouderen zijn negatiever). Met name kerk- en moskeegang is bepalend: vooral mensen die regelmatig naar de kerk gaan, zijn negatiever over homoseksualiteit. In het algemeen geldt: hoe belangrijker men religie

vindt, hoe negatiever de houding ten opzichte van homoseksualiteit. Homonegativiteit onder kerkbezoekers kan worden verklaard vanuit een aantal sociologische factoren die een rol spelen bij homonegativiteit. Een negatieve houding wordt voornamelijk gevonden onder mensen die hechten aan traditionele genderrollen (die doorbroken worden door homoseksuelen), die belang hechten aan autoriteit en door mannen. Binnen conservatieve kerken zijn alle drie deze factoren te vinden: men is er vaak van mening dat genderrollen in de schepping zijn meegegeven, autoriteit is er belangrijker dan in de bredere samenleving (bijvoorbeeld terug te zien in ontzag voor de dominee) en de meeste conservatieve kerken worden gedomineerd door mannen, die zowel bestuursfuncties bekleden als optreden als leidinggevend theoloog. Omdat 'man zijn' samen hangt met 'negatiever zijn' is het aannemelijk dat een dergelijke genderverhouding meespeelt in de negatieve houding ten opzichte van homoseksualiteit.

Homo's en lesbiennes die binnen een religieuze context verkeren, ondervinden van deze homonegativiteit verschillende gevolgen. Zij komen bijvoorbeeld minder snel uit de kast en ervaren vaker een negatieve reactie van hun ouders wanneer ze wel uit de kast komen. Ook is er bij hen vaker sprake van geïnternaliseerde homonegativiteit. Zo antwoorden zij vaker bevestigend op de vraag of zij hun seksuele voorkeur zouden veranderen als dat zou kunnen. 14% van de Rooms-katholieken, 17 % van de Nederlands Hervormden en 22 % van de Gereformeerden antwoordden met 'ja' op deze vraag, tegen 10% van de niet-religieuzen. Omdat angst voor ontdekking van de seksuele voorkeur, angst voor of het daadwerkelijk krijgen van negatieve reacties en het internaliseren van homonegativiteit alle drie bijdragen aan minderheidsstress staan gelovige homo's en lesbiennes meer aan stress bloot dan niet-gelovigen. Overigens blijkt er alleen sprake te zijn van verhoogde stress wanneer homo's en lesbiennes zichzelf ook als religieus bestempelen. Wanneer zij alleen religieus zijn opgevoed maar zich nu niet meer zo identificeren, is er geen sprake van verhoogde stress. Bovendien is er geen verband gevonden tussen religiositeit en zelfmoordneigingen.

3. Homoseksualiteit in de kerk

Binnen de christelijke kerken zijn globaal twee emancipatiegolven te zien. De eerste speelde zich met name af binnen de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk Synodaal (nu beide PKN), waar homoseksualiteit vanaf de jaren 60 op de agenda gezet werd. Binnen deze kerken heeft het gesprek over homoseksualiteit geleidelijk aan tot steeds meer acceptatie geleid en in de huidige PKN kunnen homo's en lesbiennes deelnemen aan het avondmaal, ambten bekleden, hun huwelijk laten inzegenen en hun kinderen laten dopen. De tweede emancipatiegolf speelt zich af onder orthodox-gereformeerden (Nederlands Gereformeerde Kerken, Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en Christelijk Gereformeerde Kerken) en is zo'n tien jaar later in gang gezet. Deze emancipatiegolf houdt tevens een toenemende acceptatie in, maar deze blijft vaak steken bij het onderscheid tussen het 'zijn' en het 'doen'. Het eerste wordt geaccepteerd, het tweede niet, met als gevolg dat 'praktiserende' homo's en lesbiennes worden uitgesloten van kerkelijke rituelen en ambten. Binnen veel bevindelijk gereformeerde kerken zoals de Hersteld Hervormde Kerk en de Gereformeerde Gemeenten en charismatische kerken wordt overigens ook het 'zijn' niet geaccepteerd en stagneert de acceptatie al op het niveau van onderkenning dat zich in de eigen gelederen homoseksuele gemeenteleden bevinden. Voor de stagnatie van de acceptatie in orthodoxe, bevindelijke en charismatische kringen is een aantal oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats is er de angst dat met homoacceptatie men 'vrijzinnig' wordt: de linkerflank van de PKN geldt als een voorbeeld van

hoe het niet moet. Dit heeft ook te maken met Schriftopvatting: het accepteren van homoseksualiteit wordt gezien als een hellend vlak van vrijere omgang met de Bijbel, iets waar men afstand van wil nemen. De houding ten opzichte van homoseksualiteit is als het ware een lakmoesproef voor orthodoxie geworden. In de tweede plaats speelt mee dat er binnen de theologische traditie van veel conservatieve kerken geen aansluiting wordt gevonden met bevrijdingstheologie, feministische en queer theologie. Het inclusiviteitsdenken dat deze stromingen kenmerkt vindt daarmee weinig ingang in het theologische discours van deze kerken. In de derde plaats kunnen conservatieve kerken, zeker in het laatste decennium, de discussie rond homoseksualiteit niet meer zo onbevangen voeren als de Hervormden en Synodalen in de jaren 60. Het debat is inmiddels behoorlijk gepolariseerd en predikanten of andere kerkelijke leiders die zich uitspreken over homoseksualiteit lopen het risico om ofwel de eigen achterban, ofwel de seculiere media tegen zich in het harnas te jagen. Hoewel homoseksualiteit al geruime tijd 'hot topic' is en homo's en lesbiennes uit conservatieve kring in die zin dus niet te klagen hebben over zichtbaarheid, betekent dit niet dat hun positie (snel) verbetert. Het omgekeerde lijkt eerder het geval: het verenigen van een conservatief-christelijke en homoseksuele identiteit lijkt moeilijker dan ooit.

Gezien de stroeve voortgang van het acceptatieproces in conservatieve kring is het niet verwonderlijk dat uit onderzoek van RefoAnders is gebleken dat de kerkverlating onder homo's en lesbiennes hoog is: ruim twee derde van hen verlaat de kerk. Kerkverlating blijkt sterk samen te hangen met openheid: hoe meer openheid over homoseksualiteit in de kerk, hoe minder kerkverlating. Uit ander onderzoek blijkt bovendien dat lesbische vrouwen minder dan heterovrouwen maar ook dan homoseksuele mannen, aansluiting vinden bij hun eigen christelijke traditie. Wat juist bijdroeg aan hun zelfacceptatie als christen en lesbische vrouw was de mogelijkheid om te participeren in nieuwe vormen van gemeente-zijn en de zichtbare toepassing van inzichten uit lesbische en/of feministische theologie.

4. Aandachtspunten voor het project

Naar aanleiding van deze inventarisatie komt een aantal aandachtspunten en vragen naar boven waar binnen dit project aandacht aan zou kunnen worden besteed.

Veiligheid en coming-out

Een zorgelijke conclusie uit de inventarisatie is dat religieuze LHBT-ers vaker homonegativiteit internaliseren, minder vaak uit de kast durven komen en vaker negatieve reacties van hun ouders krijgen wanneer ze wel uit de kast komen. Het is nodig om te investeren op dit basale niveau van veiligheid, zoals binnen het project Een Vrouw Apart ook gedaan zal worden door middel van voorlichting onder bijvoorbeeld christelijke vrouwenverenigingen. De verworven kennis over de hogere kans op fysieke en psychische gezondheidsklachten en zelfmoord onder lesbische vrouwen (en homoseksuele mannen) zal daarbij hopelijk bijdragen aan een "sense of urgency" onder christelijke heterovrouwen. Zij kunnen worden aangesproken op hun medeverantwoordelijkheid voor het scheppen van een veilig klimaat voor hun lesbische en biseksuele zusters. Hierbij is het ook nodig dat er expliciete aandacht komt voor biseksuele vrouwen. Biseksuelen blijken nog weer vaker in de kast te zitten dan homoseksuele mannen en vrouwen. Bovendien is het aandeel vrouwen onder hen aanzienlijk groter dan onder mannen, wat betekent dat juist voor deze groep (biseksuele vrouwen) aandacht en erkenning gevraagd mag worden binnen de kerken. Het is aannemelijk dat juist vanwege strikte genderrollen er weinig ruimte is voor de erkenning van biseksualiteit (er wordt

dan simpelweg verondersteld dat men kiest voor een partner van het andere geslacht). Daarnaast is het hard nodig dat er een infrastructuur komt waarbinnen lesbische en biseksuele vrouwen uit orthodoxe, bevindelijke en evangelische hoek ondersteund kunnen worden. Bovendien kan er gezocht worden naar manieren om samen met kerken te zoeken naar protocollen die kunnen bijdragen aan een veilige coming-out van gemeenteleden. Een dergelijke insteek kan worden gekoppeld aan het project Homo op School, bijvoorbeeld door binnen predikantsopleidingen trainingen aan te bieden waarbinnen een dergelijk protocol wordt aangeboden aan toekomstig predikanten, en zij de tools aangereikt krijgen om binnen hun kerk voor een homoveilig klimaat te zorgen, waarbij ook aandacht wordt besteed aan de positie van lesbische vrouwen ten opzichte van homoseksuele mannen.

Zichtbaarheid

Eveneens opvallend is het hoge percentage kerkverlaters onder christelijke LHBT-ers en het feit dat lesbische vrouwen daarin de meeste afstand voelen tussen henzelf en hun traditie. Omdat er geen onderzoek gevonden is naar waarom lesbische vrouwen meer dan homomannen afscheid nemen van de kerk is het nodig hier meer aandacht aan te besteden. Te meer daar het uit de kerk stappen pijnlijker en moeilijker wordt naarmate de kerkelijke gemeenschap hechter/ meer verzuild is: vaak gaat het dan om meer dan alleen de gemeente, en wordt het gehele sociale leven betrokken bij een dergelijke stap. Ondertussen zijn er wel een aantal oorzaken te bedenken die verklaren waarom juist lesbische en biseksuele vrouwen afstand ervaren. Als vrouw nemen zij in veel kerken een ondergeschikte positie in die hen bijvoorbeeld uitsluit van ambten- leidinggevende posities, een optie die vaak nog wel open is voor (celibatair levende) homomannen. In veel conservatieve kerken lijkt bovendien de discussie over de positie van vrouwen in de kerk nagenoeg stil te liggen. In een context waar genderrollen vrij duidelijk onderscheiden worden en de rol van vrouwen voornamelijk is toegespitst op het zijn van echtgenote en moeder wordt het voor hen als lesbienne moeilijk zich nog een positie in de kerk te verwerven. Wanneer zij kiezen voor een celibatair leven kunnen zij dit niet compenseren met een kerkelijke carrière en de status, voldoening en macht die deze met zich meebrengt. Het is niet ondenkbaar dat juist deze stapeling van vrouw en lesbisch zijn mede oorzaak is dat veel lesbische vrouwen hun eigen kerk inwisselen voor een meer liberaal kerkgenootschap of helemaal geen kerk.

De hoge kerkverlating onder lesbische vrouwen en het uitsluiten van vrouwen van machtsposities heeft een aantal bedenkelijke consequenties voor vrouwen die wel blijven. Nieuwe generaties zullen steeds opnieuw het wiel moeten uitvinden: er zijn binnen hun kerk geen rolmodellen beschikbaar van vooraanstaande lesbische vrouwen die als woordvoerders kunnen optreden. Lesbische vrouwen uit conservatieve hoek blijken uiterst terughoudend in (bijvoorbeeld) optreden in de media. Deze rol wordt nu binnen de kerk en binnen de Reformatorische homobeweging vervuld door homomannen. Op basis van de kwantiteit van lesbische vrouwen in conservatieve kring, hun onveiligheid om uit de kast te komen en hun beperkte mogelijkheden tot inspraak is het de vraag of deze vrouwen zich voldoende kunnen of willen verenigen om hun stem te laten horen. Er zou binnen dit project gekeken kunnen worden naar de rol van Netwerk Mirre en HolyFemales.nl hierin: zijn deze twee organisaties voldoende in staat om een spreekbuisfunctie te vervullen voor lesbische en biseksuele vrouwen uit conservatieve kring, is er misschien nog ongebruikt politiek potentieel, en is het wellicht wenselijk om ook buiten deze organisaties te zoeken naar manieren om 'community-building' onder conservatieve lesbiennes en biseksuele vrouwen te bevorderen? Daarnaast kunnen ook ContrariO,

CHJC en LKP zich deze vraag stellen: welke mogelijkheden bieden deze organisaties om de stem van de vrouwen uit hun gelederen duidelijker tot uitdrukking te laten komen? Leeft deze behoefte onder de vrouwen zelf?

Theologie en toerusting

Er lijkt een grote kloof te zijn tussen feministische, lesbische en queer theologie aan de ene kant en de orthodox-christelijke theologie en geloofsbeleving aan de andere kant. Lesbische vrouwen uit orthodoxe hoek profiteren zodoende wel enigszins van algemene maatschappelijke emancipatie (steeds meer vrouwen uit Reformatorische kring hebben bijvoorbeeld een betaalde baan buitenshuis), maar deze emancipatie lijkt niet door te dringen in de theologie. Daar zal mogelijk ook bij meespelen dat er binnen orthodox-christelijke kring sterke weerstand bestaat tegen bijvoorbeeld het COC en overheidsbemoeienis op het gebied van vrouwen- en homo-emancipatie. De zeer geringe invloed van "inclusieve theologie" komt misschien wel het sterkst tot uitdrukking in het denken over homoseksualiteit in termen van zonde of gebrokenheid, denkbeelden die vrouwen zelf wellicht ook aanhangen of beamen. Eveneens is het mogelijk dat zij zich thuis voelen in de orthodoxe geloofsbeleving en het discours van feministische en/of lesbische theologie als vreemd of onwenselijk ervaren.

De uitdaging is om te zoeken naar momenten waar de orthodoxe geloofsbeleving en feministische/ lesbische theologie elkaar raken en naar mogelijkheden om binnen de geloofsbeleving van vrouwen zelf te zoeken naar aanknopingspunten. De orthodoxe traditie zelf geeft wel enige aanknopingspunten voor emancipatie, bijvoorbeeld het idee dat men binnen de gemeenschap verantwoordelijk is voor elkaar, vanuit het zien van God als de Geheel Andere (en daarmee waardering voor het 'andere'), vanuit de gedachte dat God vaak het zwakke en nietige verkiest boven het sterke/dominante en vanuit de nadruk (met name in bevindelijke en evangelische kerken) op de persoonlijke geloofsbeleving en de eigen band met God/Jezus. Wanneer vrouwen binnen hun eigen traditie en geloofsbeleving hun eigen seksualiteit en positie binnen de kerk kunnen waarderen en verstevigen zal dit meer impact en waarde voor hen hebben dan "geëxporteerde" inzichten die de aansluiting missen.

Tijdens de landelijke themadag zou gezocht kunnen worden naar manieren om deze aanknopingspunten meer voor het voetlicht te brengen.

Literatuur

Bos, D. (2010) *De aard, de daad en het woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959 – 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Felten, H. (2008) *Als een homo op je valt... acceptatie van homoseksualiteit onder Utrechtse (hetero)jongeren*. Utrecht: MOVISIE

Felten, H. en J. Schuyf (2011) *Zoenen is gevaarlijk. Onderzoek naar geweld tegen lesbische vrouwen*. Utrecht: MOVISIE

Jalvingh, C. (2009) *De invloed van geaardheid en religie op zelfdiscrepantie en psychisch welzijn*. Universiteit Utrecht: Masterscriptie

Keuzenkamp, S. et al. (red.) (2006) *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: SCP

Keuzenkamp, S. (2007) *Monitoring van sociale acceptatie van homoseksuelen in Nederland*. Den Haag: SCP

Keuzenkamp, S. (red.) (2010) *Gewoon anders. De acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: SCP

Keuzenkamp, S. (red.) (2010) *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: SCP

Keuzenkamp, S. (2011) *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland 2011. Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie*. Den Haag: SCP

Keuzenkamp, S. (red.) (2012) *Niet te ver uit de kast. Ervaringen van homo- en biseksuelen in Nederland*. Den Haag: SCP

Kuyper, L. en F. Bakker (2006) *De houding ten opzichte van homoseksualiteit*. Den Haag: SCP

Morisson, M. S. (1998) *The politics of sin. Practical theological issues in lesbian feminist perspective*. Universiteit Groningen: dissertatie

Renkens, J. et al. (2011) *Handreiking homo-emancipatie: Gezondheid*. Utrecht: MOVISIE

Schuyf, J. (2009) *Onderzoek naar geweld tegen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Een literatuuronderzoek naar praktijk en bestrijding*. Utrecht: MOVISIE

Websites:

www.stichtingondersteboven.nl

“Meerderheid van gelovige homo’s verlaat de kerk”.

<http://www.holebi.info/phpnews/gidsnews.php?action=fullnews&id=3901> (laatst bezocht op 23-11-12)